

Ukraina és az unitarizmus.

Irta: **Dr. Sztripszky Hiaor.**

Ukraináról a nagy közönség nem sokat tud. A magyar köztudatba ezt a földrajzi nevet, azt hisszük, a legcrösebb hatással Jókai elbeszélései vitték; az is igaz, hogy *Ukránia* formára torzítva. Pedig a mai Oroszországnak ez a déli felerésze — egyéb magyar történelmi vonatkozásoktól eltekintve — az unitarizmus szempontjából is figyelmet érdemel, amennyiben a XVI. század folyamán erre a területre is eredménnyel hatoltak el a tisztultabb hit után való törekvés nagy forradalmának mozgalmai. Az ukrainai unitarizmus azonban részben a lengyel socinianusok történetébe van — elég helytelenül — belefoglalva, tehát eltüntetve; nagyobb részben azonban a magyar olvasó előtt teljességgel ismeretlen mind a mai napig is. Ezért tehát szükségesnek ítéljük, hogy ezt a mozgalmat a maga önállóságában, a lengyel unitarizmustól különválasztva vázlatosan ismertessük.

Az a terület, amely a Fekete-tengertől éjszakra a Pripeti mocsarak vonaláig, Przemysli és Breszt-Litovszk vonalától pedig keletre a Don völgyéig és innen délre az Azovi-tengerig húzódik, úgyszólván egységes tömegben az ukrainai nemzet hazája. Földrajzilag is, kulturtörténetében is Kiev a középpontja. Mi őket ruténeknek nevezgettük, az orosz államhatalom pedig kisoroszoknak. Orosz és ukrainai között nyelviileg annyi a különbség, mint a mennyire elüt a hollandus az ugyancsak germán porosztól. Magát amattól különálló nemzetnek érzi.

Ennek a nyelvi, nemzeti különbségnek szülő okai történelmiek. A mai orosz állam, mint ismeretes, Kiev környékbeli szláv népekből alakult, tehát ott, ahol ma is az ukrainiak törzsöke lakik. Vladimír országa tehát kétség-

telenül ukrainai (rutén) volt. A népvándorlás hullámai ebből az országból sok törzset éjszakra sodortak, a mai Moszkva vidékére. Itt a néppel együtt kivándorolt néhány kievi fejedelmi sarjadék új országot alapított, a moszkvai fejedelemséget, amely a Kievből hozott rusz, ruszkij nevet itt is fentartotta. A kievi és moszkvai fejedelemségek történelmi élete a tatárjárás idejétől kezdve teljesen kettéválik, csak a bizantinus vallás az egyedüli kapocs, amely őket némileg közös kulturában tartja. Politikailag e két ország csak a kozák szabadságharcok lezajlása (Chmelnickij) után, 1654-ben egyesült újra. Azóta lett naggyá a mai Oroszország.

A kievi fejedelemség népe — amelynek megjelölésére az Ukraina = Krajna = végvidék szó már a XI. század óta okiratosan is használatos — a XIV. században elveszti politikai önállóságát, amennyiben Litvánia fennhatósága alá kerül, majd pedig 1569-ben a lublini unióban Lengyelországgal hármaskirálysággá egyesül. Ez a politikai változás nagy kulturváltozást is jelentett az ukrainokra, amennyiben ezáltal a nyugateurópai műveltség hatáskörébe kerültek. Földrajzilag is kedvező volt a helyzetük a művelődésben való haladásra: nyugatról a lengyeltség révén közvetve, délen pedig a Fekete-tenger és Duna útján közvetlenül állottak Európával érintkezésben. Éghajlat és talaj tekintetében a legjobb terület az ukrainaiak vidéke egész Keleteurópában. Természetesen, hogy ilyen viszonyok között az ukrainaiak kulturája hová tovább mind jobban vesztett a maga bizantinizmusából és közeledett a nyugateurópaihoz.

A moszkvai fejedelemség oroszai ezzel ellentétben állandóan önálló politikai életet éltek. De ezzel egyúttal el is szigetelődtek a nyugati vallási és feudális intézményekkel rakott Ukrainától. Zord klimája és talaja, valamint a százados mongol uralom alatt kifejllett ázsiai típusú politikai és társadalmi intézményei megőrizték ezt az országot zavartalan barbárságában minden nyugateurópai befolyástól. Gondoljunk csak az első moszkvai nyomdászra, Fedorov Ivánra, aki a fanatikus hatalom elől mint az országra ártalmas »varázsló« kénytelen föl-

szerezését odahagyva ukrainaiak közé menekülni. Ez pedig történt — 1565-ben, tehát éppen akkor, amikor a sajtó éppen a reformáció vívmányaként mindenütt a legszabadabban terjeszkedett. A muszka állami élet külső formája deszpotizmus, az ukrainaiaké ellenben alkotmányosság. Amíg Ukrajnában nyomdák és iskolák mellett csonka egyetem is találunk (Kiev), amely Moszkva számára is szállít püspököket és általában tanult elemet, addig a muszkaéknál efféle kulturjelenségeknek Nagy Péter koráig még nyoma sincsen. A társadalmi osztályokra nem tagozódott, tisztán byzantinus műveltségű Moszkviában nem is tudott egyetlen lelket sem szerezni magának sem a humanizmus, sem a vallási reformáció.

Egészen másképpen fejlődött az ukrainai nemzet sorsa. Litván hatóság alá jutva azonnal élénk szellemi összeköttetésbe lépett a németiséggel; amikor pedig politikailag Lengyelországba kebeleződött, 1569 óta, teljesen a nyugateurópai eszmeáramlatok körébe jutott. Arisztokráciája és egyáltalán egész értelmisége a lengyel kulturális intézmények által latin műveltségűvé, azaz európaivá, vált; politikailag pedig a lengyel intézmények tömeghatású nevelése alá került. Ez lassankint maga után vont a saját nemzeti (rutén) nyelvű kultúra után való törekvést, ami megteremtette az u. n. litván-rutén irodalmat. Ezzel pedig egészen elvált a byzantinus, ósdi alapon maradt moszkovitáktól nyelvileg is, úgy, hogy a XVI. század közepe óta két különálló nyelv és kultúra keletkezett az egykori oroszok kétfelé vált ágában: rutén és muszka. Ez érteti meg azt, hogy ma két egymással teljesen ellentétes és egymásnak nyelvileg is idegen irodalmat látunk a jelenkori Oroszországban, t. i. orosz és ukrainait. Ezért érzi magát az ukrainai az orosztól különálló nemzetnek.

Ennek a művelődésbeli szétválásnak okai azonban nemcsak politikaiak, mert hiszen azt látjuk, hogy a hitújítási mozgalmak hullámai elérték Ukrainát már a XVI. század elején, amikor történelmi élete a lengyeliséggel politikailag még nem kapcsolódott össze. Nem lehet tehát azt állítani senkinek sem, hogy a protestáns eszmék terjedése a lengyel politikai élet következményeként tekin-

tendő; annál kevésbé pedig azt, hogy ezek az eszmék csak lengyelek között terjedtek el, ukrainaiak között pedig nem. Helyesen úgy állíthatjuk fel a tételt, hogy a hitújulás eszméinek az ukrainaiak közé való közvetítője előbb a cseh, utóbb pedig a lengyel társadalom volt, de csakis ott, ahol a lengyel nemesség ukrainai őslakosság közé, utólag jutva meggyökeresedett. Ez pedig csakis Halicsban (Galicia), Podoliában és a Bug-menti vidéken, Cholm—Belz területén történt; a legkeletibb, azaz Dnjeperen túli ukrainaiaknál ez eszmék nem fogamzóttak meg. Csakis emnyiben mondható tehát lengyel hatásnak az ukrainai vallásreformáció, mert külső formájában — a reformáció alapelvének megfelelően a maga nemzeti nyelvében, tehát *ukrainai nyelvű* könyvekben és íratokban jelentkezett. Hogy eddigelé az ukrainai unitárizmusról mit sem tudott a nagy közönség, azt inkább annak kell tulajdonítani, hogy egyházszerkezettel a lengyelekkel egységben volt, ezek pedig ezt természetesen lengyelnek tekintették és irataikban is így mutatták be.

Amíg az elzárt Moszkviában a vallásújulás egyetlen lelket sem tudott magának megnyerni, addig a földrajzi és ethnikai helyzet kedvezései következtében az ukrainai népművelésben, a lengyelséghez hasonlóan és ezzel egyidejűleg, hamar talált fogékony talajra.¹ Nagyobb méreteket azonban ez a mozgalom nem öltött. Fejlődésének tetőpontján is a lengyel korona ukrainai területén mindössze három protestáns kerületet tudott szervezni: a *ruszkit*, *belzít* és a litván nagy fejedelemség területén levő *pidljase-it*. Ezeknek nagyobb része unitárius volt, a kisebb rész a Kálvin irányához csatlakozott. Ugy a kálviniz-

¹ A lengyel unitárizmus története tudtommal maig sincs magyar nyelven a dolog érdeméhez mérten megírva. Némi tájékoztatót azonban mégis találhat az ez iránt érdeklődő olvasó a *K. Magvető* IV. (1868.) évf. 13—23. és XLVII. (1912.) évf. 287—293. lapjain. Az elsőkben Buzogány Áron ismerteti azt Augustinovic Pál életrajza keretében, többnyire a már elavult Krasinszki- és Lubienjecki-féle adatok alapján; a második Merczyngnek, tehát már modern embernek új adatokra épült, de nagyon apró vázlat, amelynek még az is hibája, hogy a *lengyelországi* unitárizmusról szólva, az ukrainaiakat is lengyeleknek teszi meg azon az alapon, hogy ezek is lengyel állampolgárok valának. V. ö. még Jakab E. dolgozatát a *Századok* 1892. évf. és az Unitárius Kis Tükör illető részét.

musnak, mint az antitrinitárizmusnak pártfogói a következő gazdag mágnások valának: a Horajszki, Hurka, Firlaj, Lases és Zamojszki családok² a Bug mentén; a Sztadnicki, Szenjenszki, Bucsacki, Potocki, Zborovszki, Drohojovszki családok Galiciában; a Kiska, Chodkevics, Hlibovics, Szapieha, Szlusko, Zavis, Visneveckij, Vojna, Pac, Volovics, Ohinszkij, Zenovics, Prunszkij herceg, Holovcsinec, Narusevics, Talvas, Dorohosztal, Puzina, Semeta, Hruszevszkij, Horszkij, Csaplics, Hojszki, Nemirics családok a keletibb részeken. Ez utóbbi három a legbuzgóbb unitárius volt.

Ehhez képest az ukrainai unitárius egyházközségeket földrajzi helyzetük szerint a következőkben sorolhatjuk föl. Sajnos, az egykori feljegyzések legnagyobb része vagy elveszett, vagy még lappang, mert a rájuk maradt íratok az egyházaknak alig negyed-ötödrészét sorolják föl.³ Mivel pedig ezek az adatok — úgy hisszük — érdekelni fogják a magyar testvéregyházakat is, egyidejűleg közöljük az ukrainai lutheránus és kálvinista protestáns egyházak maig ismert névsorát is és pedig annál inkább, mivel ezek egy része hol unitáriusnak, hol egyszerűen reformátusnak van följegyezve, ami az akkori zavaros időkkel, meg nem állapodottsággal könnyen magyarázható.

I. HALICS. (Galícia és nyugati Oroszország egy része.) Kifejezetten **unitárius egyházak**: 1. Zarsin, szerveződött a XVII. század elején. 2. Kuropatniki, 1563-ból antitrinitárius papjáról van emlékezés. 3. Bucsacs.

² A lengyel helyesírású lengyel és ukrainai neveket magyar fonetikus átírásban adjuk.

³ Az ukrainai unitárius egyházakról szól: 1. *Vengjerszki András*, Volodáv egykori református papja (a Bug vidékén) *Systema historico chronologicum ecclesiarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc. ad annum 1650, opera Adriani Regenvolscii 1652.* — 2. *Lukasevics*: *Dziejé kosciolów wyznania helweckiego w dawniej Malej Polsce 1853.* — 3. *Mercsing*: *Zbory i senatorowie protestanscy. 1905.* A dolog természetéből folyik, hogy mindegyik bővíti a megelőzőnek adatait úgy, hogy remény van rá, miszerint e lajstromokban foglalt számok a jövőben még mindig emelkedni fognak.

Protestáns egyházak: 1. Bachorec, 1570 előtt alapította a Sztadnicki-család. 2. Berezsani, Szenjavszi Miklós alapítása a XVI. században, még Zsigmond Agost idejében, a XVII. század elején eltűnik. 3. Bucsacs. Alapította Zsigmond A. idejében Bucsacki Miklós, de fia már megsemmisítette. 4. Bucsacs Ljiszni vagy Haji, 1640-ből van róla hír. 5. Csucdec, a Szán vizkörnyékén, a XVI. sz. második feléből tudunk róla. 6. Hvozdec, Potocki János alapítása, a XVII. sz. első felében virágzott. 7. Hocsiv ugyanitt alapították 1550, fennállt 1630-ig. 8. Hnojnica, Peremisle vidékén, 1570-ből emlegetik a följegyzések. 9. Dilja hova 1550-ből van rá adat. 10. Dorohov fenmaradt a XVIII. sz. közepéig. 11. DubECKO, a legrégebb községek egyike, Sztadnicki Sztaniszlav már 1540-ben protestánsá tette, iskolát alapított, ahol a híres Sztankar működött, de Njeszjecki szerint 1580 körül a grófi utód eltörölte az egyházat. 12. Dubljani, 1640-beli adat. 13. Dublibi 1620—1640 közti pusztta megemlítés. 14. ZsovKva (lengyelesen Zoldkiew) rövidéletű egyházzal. 15. Zsolinj, a Sztadnickiak birtokán, a XVI—XVII. századokban többször van róla emlékezés. 16. Zboró, rövid életű egyház. 17. Kasici XVII. sz. 18. Krakovec a XVI. sz. végén és a XVII. elején. 19. Koropec, a XVI. sz. pusztta említés. 20. Koroszno-Ruszke, papja résztvett az 1562. évi zsinaton. 21. Kuszenici a XVII. sz. elején. 22. Litviniv ugyanakkor. 23. Liszko, a Sztadnickiak birtokán, a földesurnak a katolicizmusra való áttérése alkalmával elpusztult. 24. Lemberg (Ljviv) általános, határozatlan följegyzés. 25. Novoszelci, XVII. sz. 26. NovotaneC, a Szán vidékén 1550. alakult, fennállt a XVIII. sz. végéig. 27. Oracsivci 1570-ből említik. 28. Pomorjani, a Szjeneszkiek birtoka, 1560-ból már ismert, a XVII. sz. első felében még szerepel. 29. Rimaniv, 1580-ban megsemmisült. 30. Sztaranici 1570-ből említés. 31. Cstopi, 1570. évi zsinati akták szerint. 32. Javornik 1570-ből. 33. Jabloniv, az 1630—40. években szerepel. 34. Jaszeniv (Trembovlai) XVII. sz. 35. Jacimir, a Szán vidékén 1550. évtől kezdve néhányszor szerepel.

II. PODOLIA. **Unitárius egyházak:** 1. Hozdiv, Krylov mellett 1617-ben szerepel. 2. Krupje, az Orzechovszkiják birtoka, a XVII. sz. első negyedében állandóan emlegetik. 3. Lascsiv. Horajszki alapította 1581-ben, itt könyvsajtó is volt.

Protestáns egyházak: 1. Boncsa, Szejnicki szervezte a XVI. sz. végén fennállt egész a XVIII. századig. 2. Horzskiv, 1560. és 1604-ből emlegetik. 3. Holubec vagy Holubje, Krilov mellett, a XVII. sz. közepéről ismeretes. 4. Zsitaneč, 1581-ről említve. 5. Zsulín, 1640-es évekből. 6. Zamosztje, Zamojszki kancellár atyja alapította 1560 táján, halála után (1572) megsemmisült. 7. Zdaniv, prot. papja 1560 táján szerepel. 8. Zmijevci, Belz vidékén az 1570. évi zsinat aktáján emlegetik. 9. Krasznobrid, a Lescsinszkiek birtokán, 1595 óta szerepel, 1648-ban zsinatot tartottak itt. 10. Krilov, az Osztoroh család alapítása 1570-ben; 1596-ban zsinat, eltörölte Osztoroh Miklós 1635-ben. 11. Krinicja, az 1581. és 1595. évi zsinatok említik. 12. Lipje, a Horajszkiek alapítása 1560—1600 között szerepel. 13. Peremyszliv, Belz mellett 1582-ből. 14. Pusztotva, Cholm vidékén 1560—1602-ig. 15. Rejovec, Rej alapítása 1560-ból, fennállt a XVII. sz. végéig. 16. Riplin, Belz m. 1580—1600-ig. 17. Romaniv 1640-ből. 18. Szvidnicja, Belz m. 1570-ből. 19. Sztrimilec, általános jellegű emlékezés. 20. Turobin, a Hurka-család alapítása 1570—80 között. 21. Uhrujszk, az Uhroveckiek birtoka, evangélikus község 1608-ban. 22. Chlaniv, 1582-ből. 23. Scsebresin, a Hurka-család alapítása 1570-ből.

III. VOLHYNIA. **Unitárius egyházak:** 1. Babin, a Babin-szkiek birtokán, 1630-ban szerepel. 2. Berezka, a Csaplicsok birtoka, 1640. 3. Beresztcsko, az unitáriusok egyik legrégebbi egyháza, 1585-ben már fennáll, Pronszki herceg alapítása; utolsó nyoma 1651-ből; közben, 1640. évről világosan unitáriusnak van jelezve. 4. Vodiradi, 1599-ben Kandiba a gör. keleti egyházat antitrinitáriussá alakította át. 5. Halicsani, a Spanovszkiek birtoka, 1640—50 táján szerepel. 6. Hoscsa, a Hojszkiek birtoka, 1600—1640-ig él. 7. Zaporiv, 1618-ból unitar. pastor. 8. Zaszlav, 1567. unit. pastor. 9. Ivancsi, 1640—50 között szerepel. 10. Kiszelin, a legjelentékenyebb antitrin. egyházak egyike, Csaplics alapította a XVII. sz. elején, de már 1650 körül megsemmisült. 11. Ljachivci, a Szenjutak alapítása a XVII. sz. elején, utóbb ezen kívül itt evangélikus egyház is alakult. 12. Milosztiv, Klevani mellett, ált. említés. 13. Osztroh, 1617—20. években. 14. Rafalivka, 1640-ből. 15. Szobisin, 1640-ből. 16. Szokul, a Szlucsa

folyó mellett, ált. említés. 17. Sztaroo-Konstantiniv, igen nagy antitrin. község, 1617-ben száz családja van, Osztrozki herceg pártfogása alatt. 18. Tichomi, Szenjuta alap., 1640-ig élt, itt még evang. község is volt. 20. Spaniv, a Spanovszkiak alap. 1620-ból. 21. Scsenjativ, Szenjuta alap.

Protestáns egyházak: 1. Dorohovsztai 1590—1640. 2. Kreminec, 1590—1610 körül. 3. Labunj, evang. község, 1560—90. 4. Martiniv 1570-ből. 5. Janivci, a XVII. század közepén.

IV. BUG VIDÉKE. **Unitárius egyházak:** 1. Bila, kálvinista község 1560-ban átmegy az unitarizmusra, 1580 körül veszendőben. 2. Vengriv, előbb kálvinista, 1560. unitárius, könyvsajtója is volt, utóbb lutheránus és kálvinista; a luth. egyház maig is él. 3. Mordi, Pidljase vidékén 1550. prot. alapít., utóbb átmegy az unitárius vallásra, zsinat is volt. 4. Szurazs, a XVII. sz. elején.

Protestáns egyházak: 1. Beresztje, 1630-ig élt, sajtója is volt. 2. Voljaniv, a XVII. sz. elején. 3. Horodisce, a XVII. sz. elején. 4. Dokudiv, 1600—1790-ig élt. 5. Zab-ludiv, a XVIII. század végéig élt, Radivil Janus alapításu főiskolával és sajtóval. 6. Neudorf, a XVII. sz. elején alapít., maig is élő luth. község. 7. Nurec, a XVII. sz. közepétől. 8. Orla, 1644-ből, a dissidensek zsinatja alkalmából emlegetik, fennállt a XVIII. sz. közepéig. 9. Ruszkiv, a XVI. sz. végén. 10. Szokoliv, ált. említés. 11. Jamno, luther. község a XVII. sz. közepétől a XIX. század elejéig élt.

V. KIEV - BRASZLAV vojvodaság **unitárius községei:** 1. Usomir, Ovrucs mellett, a Nemircsek birtokán, a XVII. sz. első feléből. 2. Csernjachiv, ugyanazon birtokon Zsitomir vidékén, jeles iskolával, hatóságilag föloszlatták 1644-ben. 3. Sernsji, Nemircs alapítása, 1640-ig állt fenn.

Protestáns községek: 1. Vinnica, 1570-ben említik. 2—4. Kozarrovicsi, Ljicsin, Loszicsin, a Hornosztjok birtokán a XVII. sz. első felében.

Harmincnégy unitárius egyházközség: nem valami nagy dolog — mondhatná akárki is. Ha a dolgot azonban közelebbről vizsgáljuk, rá kell jönnünk, hogy ez a

lajstrom nem teljes. Valamennyi történetíró,⁴ aki a lengyel, litván, fehérorosz és ukrainai unitárizmust nyomozgatta, megegyezik abban, hogy ez a szám alig a tizedrészét jelzi azoknak az ukrainai egyházaknak, amelyek alakilag is szerveződtek. Sokkal nagyobb volt azonban azoknak a név szerint még pontosan nem ismert községeknek a száma, amelyekben a hitújítás megfogant, de folyton ingadozott hol kálvini, hol unitárius irányban és ahol ez irányok egymást, a földesurak egyéni nézetei szerint folyton váltogatták. A Socinus szerint reformált ukrainai községek száma a vallási mozgalmak első évtizedeiben sokkal nagyobb volt, sőt mondhatjuk: sokkal

⁴ Az ukrainai unitárizmusra vonatkozó ukrainai, lengyel és orosz irodalom: *Zakrzewski*, Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520—1575) 1870. — 2. *Makusev*, Obszcsestvennyje i goszudarsztvennyje voproszy v poljszkoj literaturje (Szlavjanszkij Szbornik III.) — 3. *Szujski*, Odrodzenie i reformacya w Polsce, 1880. — *Ljubovics*, Isztorija reformaciji w Polcsse, 1883. — 4. *Bukowski*, Dzieje reformacji w Polsce, 1883 (katholikus álláspontról, csak 1558-ig viszi). — 5. *Karjejev*, Ocserk isztoriji reformacijnavo dzviszenija i katoolicszeszkoj reakcji v Polcsse, 1886, az addigi tudományos eredményeket áttekintően adja. — 6. *Tarnowski*, Studya do historyi literatury polskiej 1886 és II. kiad. 1895. — *Brückner*, Róznowierey w Polsce. Seria I. (ariánusok) 1905. — 7. *Morawski*, Arjane w Polsce, 1906. — 8. *Ljubovics*, Nacsalo katolicieszkoj reakcji i upadok reformacji v Polcsse, 1889. — 9. *Zaleski*, Jezuici w Polsce, 1900. — 10. *Sobieski*, Nienawisc wyznaniowa tłumów za rządow Zygmunta III., 1902. — 11. *Oreszt Levickij*, Szociniantsztvo v Polcsse i Jugo-zapadnoj Ruszi, Kievszkaja Sztarina 1882. — 12. *Malisevszkij*, Podloznoje pismo Polovca Ivana Szmery k velikomu knjazu Vladimiru szv., Trudy Kievszk. duch. akademiji 1876, a fehér orosz és ukrainai unitárizmusról nagyon részletesen szól. — 13. *Oreszt Levickij*, Vnutrenneje szosztójanije zapadno-ruszkoj cerkvi v polsko-litovszkomo goszud. v konce XVI. sztol. (Archiv Jugo-zap. Rosziji). — 14. *Vladimirov*, Franciszk Szkorina, jevo perevody etc. Sptburg 1888 és pótlások a Kijevszk. cstenija VIII. — 14. *Sljapkin* K. biografiji F. Szkoriny, az orosz kultuszminiszt. közl. (Zsurnal miniszt. narodnavo proszojescsenija) 1892. IV. — 15. *Zsideckij*, O pereszopnickoj rukopiszi, Trudy III. arch. zjezda II. köt. — 16. *Zsiteckij*, O perevodje jevangeliija na maloruszkij jazyk, Izvjesztija otd. ruszkavo jazyka 1905. IV. — 17. *Karszkij*, Dva pamjatnika sztaravo zap. rusz. narjecsja: luteranszkij katechisis 1585. g. Zsurnal min. nar. proszv. 1893. VIII. — 18. Tjapinszkiról I. *Vladimirov* cikkét a Kievszkaja Sztarina 1889. I. és 19. *Dovnar-Zapoljszkij*, V. N. Tjapinszkij, Izvj. otd. ruszk. jaz. 1899. — 20. *Sand*, Nucleus hist. ecclesiasticae, (Appendix) Amsterdam 1657. — 21. *Wegerski*, Slavonicae reformatae libri quatuor 1679. — 22. *Hrusevszkij M.*, Isztorija Ukraini-Ruszi, Kiev-Lemberg 1907. VI. köt. 412—435. I.

több reformált egyházuk volt az ukrainaiaknak a XVI. század 6—8-ik tizedeiben, mint a XVII-iknek az elején. Ez pedig abban találja magyarázatát, hogy az újíító szellem harapózó lángként terjedve egy-kettőre igen sok nemest nyert meg, akik sietve alakították át a régi görög keleti egyházakat protestánsná és kifejezetten unitáriussá; de a második, harmadik földesúr utód már nem törődött többé velük, hanem vagy züllésbe hagyta, vagy egyszerűen átkergette a maga egyházába, a katolikusba, illetőleg görög keletibe, ahogy t. i. hatalmi érdekei kívánták.⁵ Ez a vallásescerebere különösen a nyugati, lengyelekkel vegyes ukrainai területre jellemző, mert a keleti, Dnjeperen inneni ukrainaiak között egy-kettőre a reformációnak legvégső formációja, az unitárizmus, minden átmenet nélkül alakult ki. Kurbszkij, egykorú muszka herceg följegyzése szerint legalább is az egész Volhynia csupa socimianus lakossága volt, ami egészen világosan amellett szól, hogy kell még e területre vonatkozó új adatoknak valahol lappangniok, amelyek azonban még fölfedezésre várnak. A most ismert adatokból huszonegy, tehát az egésznek öthatoda mind erre a területre tartozik.

A reformáció gyors terjedésének a lengyel korona országaiban több oka is volt. Elsőnek azt említhetjük, hogy a XVI. század közepe táján mindenki áhítozott a politikai közállapotok megújulása után. Második jelentékeny tényező a németek földrajzi szomszédsága, harmadik az új eszmék pártolása a király és nemesség által, negyedik az akkoriban páratlanul álló teljes sajtószabadság, ötödik a városi elem, a polgárság fejlett volta. Szerintük ez utóbbi volt a legfontosabb a protestánsizmus léte tekintetében. Azt látjuk ugyanis, hogy a keleti (volhyniai) ukrainaiak között még akkor is életben maradt

⁵ A görög és protestáns vallású ukrainai nemesség legnagyobb része a Rómával való unio erőszakolása következtében a XVII. század közepén egyenest a latin vallásra tért át, mert csak ezzel jártak politikai jogok. Emiatt valamennyi egyúttal nyelvíleg is lengyellé vált. Ilyen lengyellé vált ukrainai nemesei voltak a nálunk is ismertebb nevéik közül a mai Sapieha, Osztrószki és Szangusko hercegi családok ősei.

az unitárizmus, amikor nemesi pártfogói már régen cserében hagyták, ellenben a nyugati, hegyvidékiek között keletkezett egyházak polgári elem híjján a leghamarább mentek veszendőbe. És csakugyan Déloroszországnak maiglan is legjelentékenyebb ipari és kereskedelmi pontjai éppen Volhyniára esnek, ami tehát nem lehet pusztán véletlen. Hasonlóképpen azt sem lehet csupán véletlennek tekinteni, hogy a tisztultabb erkölcsi élet után való törekvés a XIX. század 50-es éveitől a racionális vallásosság egy másik formájában, a stundizmusban (baptizmus-fajta dolog) ugyanitt tesz nagy hódítást maiglan is. Ebben a részben tehát az ukrainai unitárizmus nem a lengyelektől függő hatás következménye, hanem önállóbb, helyi jelenség. Ezt alább még világosabban fogjuk meglátni.

Ha azonban az eredményt az ukrainai nemzet lélekszámához arányítva tekintjük, mégis csak azt kell mondanunk, hogy a reformáció az ukrainaiak között általában nagy hódítást nem tett. Legalább is annyit, mint a lengyelországban, nem. Ennek pedig több oka is van.

A göröghitű ukrainai nemesség — tehát a polgárságon kívül az egyedüli világi értelmiség — csak ott hajlott az új tanok felé, ahol a lengyeliséggel szoros társadalmi és gazdasági kapcsolatban állott. Az egész ukrainai nemzet azonban csak az 1569. évi lublini politikai unió óta kezdett jutni a lengyel kultúra erősebb befolyása alá. Az új hitre tehát jórészt olyanok lépnek át, akik a saját művelődésbeli hagyományaiktól és nemzeti alapjuktól már elszakadtak, ami aránylag már későn, a XVI. század 70-es éveiben történik. Minthogy pedig a szalmalángú lengyelek között az új hit iránti buzgóság ekkorra már igen sok helyt megesappant s a reformálás divatos már többé nem volt, a 80-as évek óta az ukrainai nemesség közt is csupán szórványos jelenségként mutatkozik az újult hit. És pedig kifejezetten az unitárius vallás terjedt el köreiben, mert az ukrainai előkelőségek között a kálvinizmusnak egyáltalán híve nem volt.

A nyelvben hozzájuk igen közelálló fehér oroszoknál, az ukrainaiak közvetlen szomszédjai között, már inkább hódított a kálvini irány, de az újításra hajló többség itt

is az unitárizmust fogadta el minden Dávid-Heltai-féle átmenetek nélkül. A lengyelség és poroszok köréből hamar hatolt át ide a kálvini és socini tanítás, különösen a 'katholikussá lett nemesség között, főképpen azért, mert a fehér oroszok körében az új tanok igen erélyes és befolyásos pártfogókra találtak. A kálvinizmus főtamogatója Csorni Radivil Miklós volt, a vilnoi vojvoda és nagyfejedelemségi kancellár, a tartomány első mágnása, valamint unokaöccse, Rudi; az unitárizmus pedig Kiska Jánosban, a zsmudi sztarosztában talált hatalmas támáaszra, aki Radivilnál politikai tekintetekben kisebb befolyásu volt, de hasonlóan hatalmas, gazdag arisztokrata. Ezek példája és nógatása tömegesen vitte a tőlük függő kisebb rangu, főképpen katolikus nemességet az új hitnek erre a két irányára.

Az irodalmi és közéleti nyelv tekintetében az ukrainaiakkal közös kulturájú⁶ akkori fehér oroszok között azonban még egy érdekes vonást figyelhetünk meg, ami szintén az unitárizmus lapjára tartozik: egy hazai termésű racionalizmust, amely görög-orthodox alapon fejtett ki. Hitelveire nézve tisztán unitárizmus volt ez, némi görög-orthodox járulékokkal, de egészen Dávid Ferenc-féle felfogás szerint, aminek akkoriban még Erdélyben is csak maga Dávid volt a képviselője. Éppen emiatt a hitelvi egyezés miatt azonnal szoros kapcsolatba léptek a fehér orosz unitáriusok a többi rutén és lengyel unitáriusokkal (akiknek egyházközségei a XVI. század végén 340 körül jártak), noha ezek a Jézus imádását, alsóbb-rangú istenségét tanították.

A fehérorosz unitárizmust semmiképp se lehet lengyel hatásnak venni, mert fő terjesztője négy moszkovita szökevény vala: *Krivyj Teodor* (másképp Koszój), *Ignác*, *Vaszijan* és *Choma*. A moszkvai egyházi törvényszék előbb is üldözőbe vette őket heretikus nézeteik miatt. De amikor 1554-ben erőszakkal idéztette őket maga elé, ezek megszöktek és a litván nagyfejedelemség fehérorosz

⁶ Kettőjük között olyan a nyelvi viszony, mint amilyenben a tótok a csehekkel állanak.

lakosai közé menekültek. Tanításuknak itt egy-kettőre sok követője akadt. E hatás méreteire igen jellemző az egykoru Zenobiusnak, oteni barát-polemistának egy mondata, amikor t. i. a litvánföldi orthodoxok kérésére a menekültek eretnokségét magyarázgatva ilyen hasonlattal él: »Keletet az ördög megrontotta Mohameddel, Nyugatot Lutherrel, Litvániát pedig Koszójjal.«⁷

Odaváló, bár későbbi időkben élt, személyektől hiteles értesüléseink vannak, hogy a fehér orosz unitárizmus csakugyan nagyobb méretű volt. Székarga, a jezsuita generális, az 1590-es évekről azt mondja, hogy »az unitáriusok csupán az egy novgorodi vojvodaságban 650 orthodox templomot kerítették kezükre és a hatszázon felüli nemesi családból alig maradt tizenhat olyan, aki az ariánus járványtól mentes volt.« A Fotius szájába adott *Antirrhysis* című polemikus írat szerint alig volt nemesi család, mely nem tért volna át a »pestises« új vallásra. Harmadik bizonyosságunk az igazhitű orthodox Kopiszlinszkinak Polinodiája, aki a lutheránus és ariánus fehér-oroszok között az 1550—60. években igen sokat térített vissza a görög vallásra. Ez a nagy eredmény azonban a XVI. század vége felé az orthodox és katolikus hit küzdelmeinek viharában teljesen eltűnt. Ha tehát, amint látjuk, nagy terjedelművé tudott válni az unitárizmus a fehér-oroszok között, noha határozott számszerű és helyhez kötött adataink róla nem maradtanak, mennyivel inkább nagyobbnak kell sejtenuünk a hitmozgalomnak az ukrainaiak között elért eredményeit, tekintve, hogy itt már határozott, noha töredékes részletadatok is maradtak reánk.

A racionális áramlatok hullámai a litván nagyfejedelemségnek ukrainai területére is átcsaptak. Nem is véve figyelembe Pidljásét az ő ellengyelesedett nemességével, különösen a Beresztojszcsina vidékére kell ezt mondanunk, amely a fehér-oroszszággal a legszorosabban volt egybe-

⁷ E muszka racionalistákról bőven szól *Kosztomarov*: Nagy orosz vallási szabadgondolkodók a XVI. században és *Emeljanov*: Baskin és Koszój c. orosznyelvű tanulmányában.

fűzve. Az 1570-es években Krivoj Teodozt és Ignác nevű térítő társát már Volhyniában találjuk. Kurbszkij hercegnek 1575-ben *Csaplics Kadjanhoz*, a volhyniai nemesek egyik leghatalmasabb alakjához írott leveléből megtudjuk, hogy ezek az emigránsok Csaplics udvarában tartózkodtak, aki igen szívesen fogadta és tanaik terjesztésében elősegítette. Méltó tehát az utódok emlékeztére a Csaplics neve, mert az ukrainai unitárizmusnak ő volt a legbuzgóbb támogatója és szervezője.

A kulturális helyzettel való elégedetlenség és a megújulás után való vágyakozás Ukrainában is megteremtette a maga szélső hatásait, éppen úgy, mint Erdélyben, a *szombatosság* felekezetében. A keleti ukrainaiak unitárizmusa határozottan összefüggésben áll a muszkaföldi racionalizmussal, amelynek jelenségei már a XV. század vége óta megfigyelhetők az u. n. zsidózás áramlatában. A muszka zsidózás kutatói ezt Ukrainából és Fehéroroszországból eredtetik, amennyiben a hagyomány alapján azt állítják, hogy első hirdetői a litván nagyfejedelemségből valók voltak. Szeharia nevű zsidó, akihez e mozgalom kezdeteit kötik, Olelkovics Mihály herceggel állítólag Kievből ment ezekkel a tanokkal Novgorodba, a többi apostolok pedig Litvániából jöttek volna. Sokkal valószínűbb azonban, hogy ez az egész szombatosság a muszka orthodoxizmusnak abból az előszeretetéből származott, a mellyel a szentírásnak ószövetségi része iránt verselkedett. Tipikus vonása ma is az orosz racionalizmusnak az, hogy a zsidó törvényeket és az ószövetség határozott tételű szellemét nagyobbra becsüli az újszövetségénél. A zsidózás iránti hajlam meg volt tehát az oroszokban a reformáció kora előtt is, csak éppen határozott formát nem tudott ölteni. Amikor pedig a XVI. században az unitárizmussal jutott összeköttetésbe, az aszmei rokonság révén hamarosan egymás mellé került az ukrainai unitárizmus és a muszka szombatosság. Minthogy azonban az első formailag is megszerveződött, könyvei, katekizmusai révén a maga hatáskörébe vonta a szombatosokat is úgy, hogy ezek a muszka atyafiak tulajdonképpen unitárius szervezet alatt álló különködők valának, akárcsak az er-

déli szombatosok fejlődésük kezdetén. E különben még teljesen földolgozatlan kérdésben azért tartom valószínűnek ezt a nézetemet, minthogy az ukrainai szombatoságnak éltető lelke ugyanaz a Budnyj Simon volt, aki előbb az unitárizmust szervezte ugyanottan.

(Folyt. köv.)

A vallástanítás története.

Írta: **Benczédi Pál.**

(Folytatás.)

b) Vallástanítás a ref. egyházban.

A svájci reformáció is megteremtette mindjárt a maga hitvallásait. Így az egyetemes műveltségű Zwingli 1523-ban szerkesztett 67 tételt és azokat magyarázta. Ebből készült az úgynevezett berni »tiz cikkely«. Ugyancsak Helvéciában keletkezett a »confessio tetropolitana« (1530), valamint az Oecolamdapius által készített »báseli hitvallás«. 1536-ban Bullinger, Erynaus és Mykonius bázeli lelkészek készítették az »első helvét hitvallást«, melynek sikertelen célja a lutheri és ref. egyház tanai között fennálló ellentétek kiegyenlítése volt.

Nevezetes még a Kálvin János kátéja, melyet a genfi reformátor 1526-ban, 1538. és 1545-ben adott ki. Az utóbinak tartalma a következő: A négy részre osztott mű szól: 1. hitről, 2. törvényről, 3. imádságról, 4. a szentségekről.

A kátét azzal a kérdéssel vezeti be, hogy mi az emberi élet főcélja s feleletül Isten megismerését állítja fel s ugyancsak azt tartja a legfőbb jónak is. Majd rátér az apostoli hitformára és annak négy főrésze szerint a hitről szóló fejezetet is négy részre osztva, tanít az atya Istenről, a Jézus Krisztusról, a szentlélekről s végül az anyaszentegyházról. Ezekben a részekben karakterisztikusan ki vannak fejtve az ismert kálvini tanok. Második részben a törvényt magyarázza, még pedig a tiz parancsolatot két fő részre osztva. Az imádságról szóló részben az uralomnak adja magyarázatát, a szentségekről szóló részben pedig az úrvacsoráról és a keresztségről